

І.Б. Царалунга
(Хмельницький)

СТРАТИГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ОЙКОНІМІВ НА -ани (-яни): СТАТИСТИКА І ХРОНОЛОГІЯ НАЗВ

Методи стратиграфії надають лінгвістичному аналізу кількісної і хронологічної визначеності. На підставі статистичних даних, які порівняно повно характеризують топонімічні явища вже у пізньому середньовіччі, можна зробити висновки і про розвиток цих не повністю відображених у джерелах явищ у давніші епохи¹. Результати підрахунків відсоткового відношення ойконімів окремих моделей у різні історичні періоди свідчать про еволюційні зміни у топоніміконі, допомагають визначити продуктивність словотвірних моделей, інформують про достатню повноту складу топонімійного матеріалу. Важливим є дослідження ономастичного явища чи процесу у хронологічній послідовності: від сучасності до більш ранніх періодів чи навпаки. „Стратиграфічний аналіз ономастичних систем передбачає зіставлення окремих етапів їх становлення, а також порівняння ономастичних станів різних епох”². О. А. Купчинський убачає важливість хронології у визначенні часу появи, продуктивного функціонування та відмирання топонімного типу, оцінки географічних назв як історичного факту, що наближає інформацію топонімії до рівня інформації датованих писемних, археологічних джерел. На думку вченого, хронологія найдавніших слов’янських географічних назв порівняно з іншими їх характеристиками сприяє встановленню часу формування давніх слов’янських спільностей, їх консолідації, розселення і членування³.

Загальна статистика назв. Для статистичних підрахунків залучено 361 українську географічну назву з формантом **-ани (-яни)**, виявлену у джерелах Х–XX ст. Про перші чотири згадані століття говоримо досить умовно, оскільки статистика назв за Х–XIV ст. не дає певних підстав для прямих висновків через незначну кількість пам’яток із цього періоду. Кількість засвідчених у той час

назв повністю залежить від кількості джерел. Однак брак у джерелах ойконімів на **-ани (-яни)** за X–XIII ст. не означає, що географічних назв зазначеної моделі на досліджуваних територіях не було. Цей тип назв міг розвиватися ще до появи вичерпної документальної бази. Кількість ойконімів на **-ани (-яни)** у різних століттях неоднакова (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

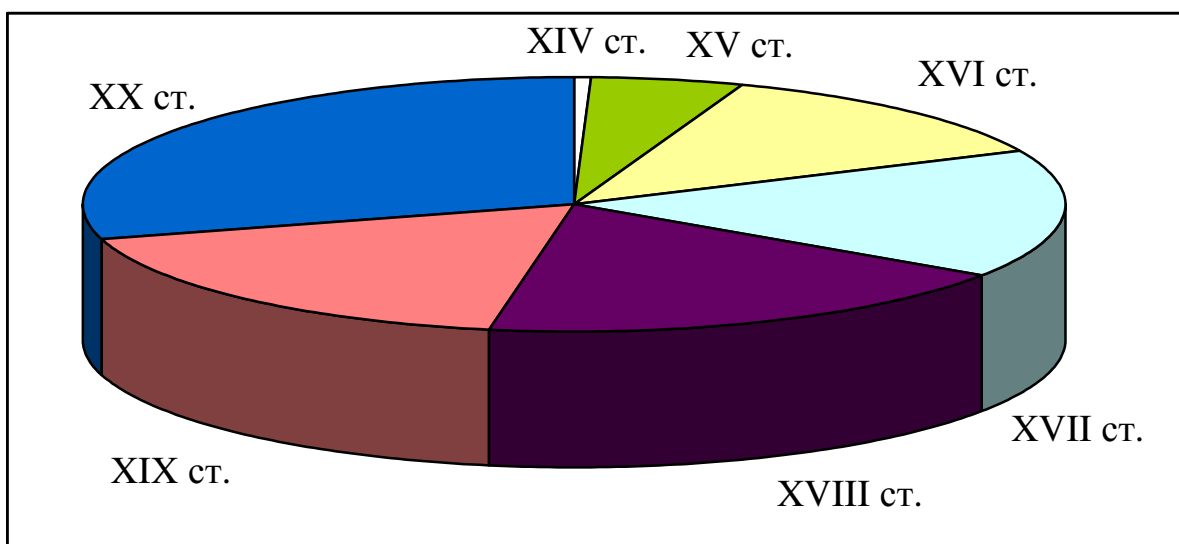
Загальна кількість назв на -ани (-яни) за століттями та їх відсоток

Століття	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Кількість назв	6	46	116	153	170	166	274
Відсоток назв, %	1,7	12,7	32,1	42,4	47,09	45,9	75,9

Дані таблиці свідчать про нерівномірність між кількістю засвідчень, які припадають на ранні (X–XIV ст.), середні (XV–XVIII ст.) і пізні віки (XIX–XXст.). Якщо відтворити результати наших підрахунків у наочній формі, то побачимо, що кількість фіксацій за століттями прямо пропорційна обсягу збережених джерел цього історичного періоду (Діаграма 1).

Діаграма 1

Кількість ойконімів на -ани (-яни) протягом XIV-XX ст.

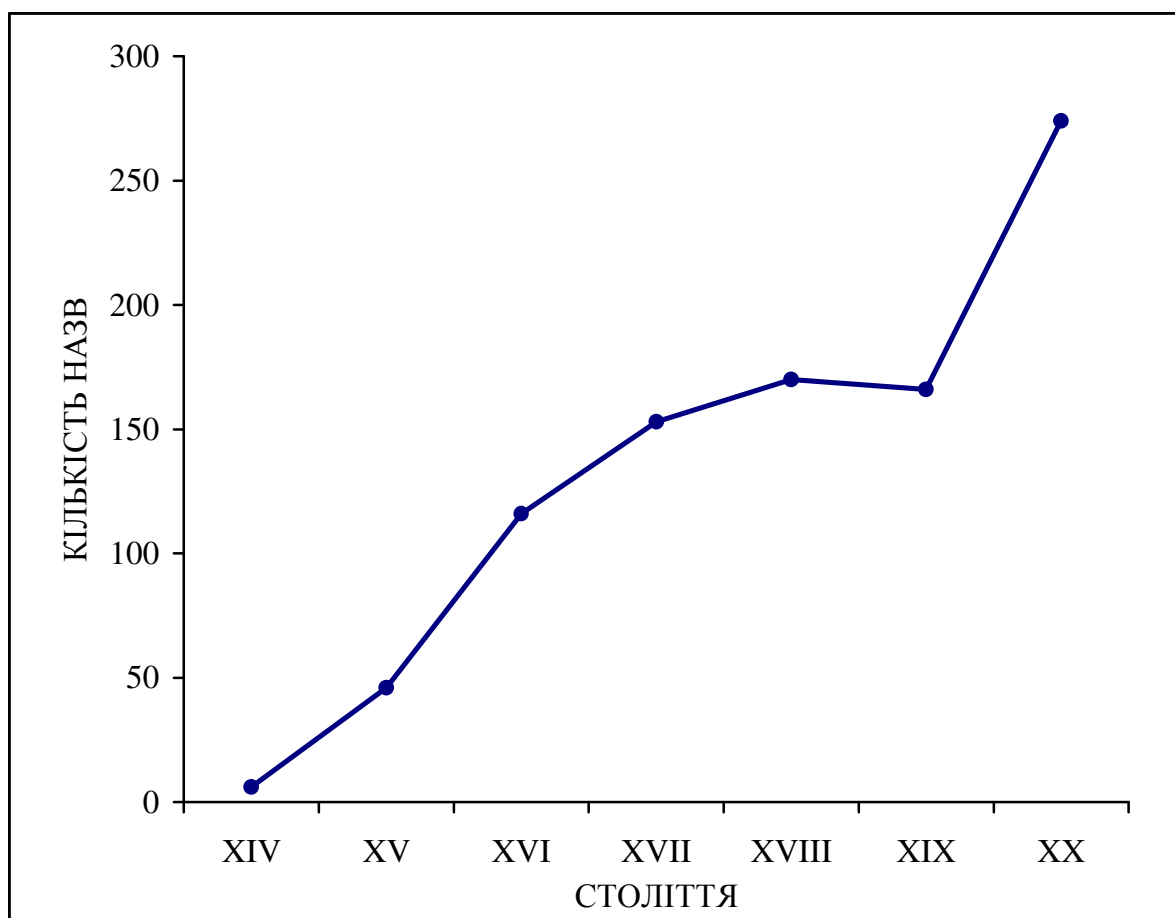

Простежуємо тенденцію до зростання кількості ойконімів на **-ани (-яни)** протягом X–XX ст. Так, у XIV ст. зафіксовано поодинокі назви цієї моделі. У наступних століттях – XV, XVI, XVII – спостерігаємо різке зростання їх

кількості. Значне збільшення фіксацій назв поселень можна пояснити тим, що збільшилася кількість джерел порівняно з попереднім століттям. Поява численних писемних пам'яток ще не означає, що репрезентовано всі назви на **-ани (-яни)**. У них засвідчено лише ойконіми, які мали на ту пору певне суспільно-історичне значення, стали історичною, економічною точкою. Тому маємо підстави вважати, що ця ойконімна модель на досліджуваній території розвивалася задовго до того, як з'явилися порівняно вичерпні документальні джерела. Протягом XVIII–XIX ст. відзначаємо сповільнення зростання кількості ойконімів, а у XX ст. – різке збільшення. Найбільше назв зазначеної моделі припадає на XX ст. Зростання кількості ойконімів на **-ани (-яни)** протягом X–XX ст. відносно стабільне, хоч і досить нерівномірне (див. Діаграму 2).

Діаграма 2

Загальна динаміка ойконімів на -ани (-яни) протягом XIV–XX ст.

Тенденція зростання загальної кількості ойконімів на **-ани (-яни)** зумовлена постійним збільшенням числа збережених назв, тобто тих, що перейшли з попередніх століть (див. Таблицю 2). Поряд із цим спостерігаємо значне збільшення кількості новозасвідчених назв у XV і XVI (відповідно 40 і 76 одиниць), а особливо – у XX ст. (116 одиниць). Стрімке зростання кількості таких ойконімів у досліджуваному періоді відбувалося двічі. Вперше – у XV–XVI ст. – воно було зумовлене, вірогідно, високою активністю форманта **-ани (-яни)** у його первісному значенні „позначення груп людей за їх місцем проживання, походження чи іншою ознакою”. Із XVII до XIX ст. кількість новоутворених назв на **-ани (-яни)** поступово зменшується, а згодом, у XX ст., відбувається різке її збільшення. Особливу продуктивність цієї моделі топонімів на другому етапі – у XX ст. – можна пояснити втратою його первісного значення і уживанням ойконімів за традицією.

Таблиця 2

Кількість збережених, новозасвідчених і зниклих ойконімів на -ани (-яни) за століттями та їх відсоток у кожному столітті

Століття	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Збережені	–	6	40	97	125	144	158
Збережені, %	–	13,04	34,48	63,39	73,52	86,74	57,66
Новозасвідчені	6	40	76	56	45	22	116
Новозасвідчені, %	100	86,95	65,51	36,60	26,47	13,25	42,33
Усього	6	46	116	153	170	166	274
З них зникло	–	6	19	28	26	8	–
З них зникло, %	–	13,04	16,37	18,30	15,29	4,81	–

Частина назв зазнала занепаду (див. Таблицю 2). Це могло бути зумовлено такими причинами: 1) мовними: заміна ойконімної форми на **-ани (-яни)** формами ойконімів із іншими формантами: *Колыбаны* (1493, Летичівський п-т, АЮЗР VIII/II: 338) – *Kolybanye* (1530, Подільське воєводство, *ŹD XIX: 167*); *Петрани* (1563, Літинський п-т, АЮЗР VIII/II: 207) – *Петрани* (2001, Вн, Жмеринський р-н, СГН Укр: 310); *Brzezany* (1530, Кам’янецький п-т, *ŹD XIX: 164*) – *Бережанка* (XIX ст., ИСПЕ I: 380); *Lubiany* (1661, Львівська

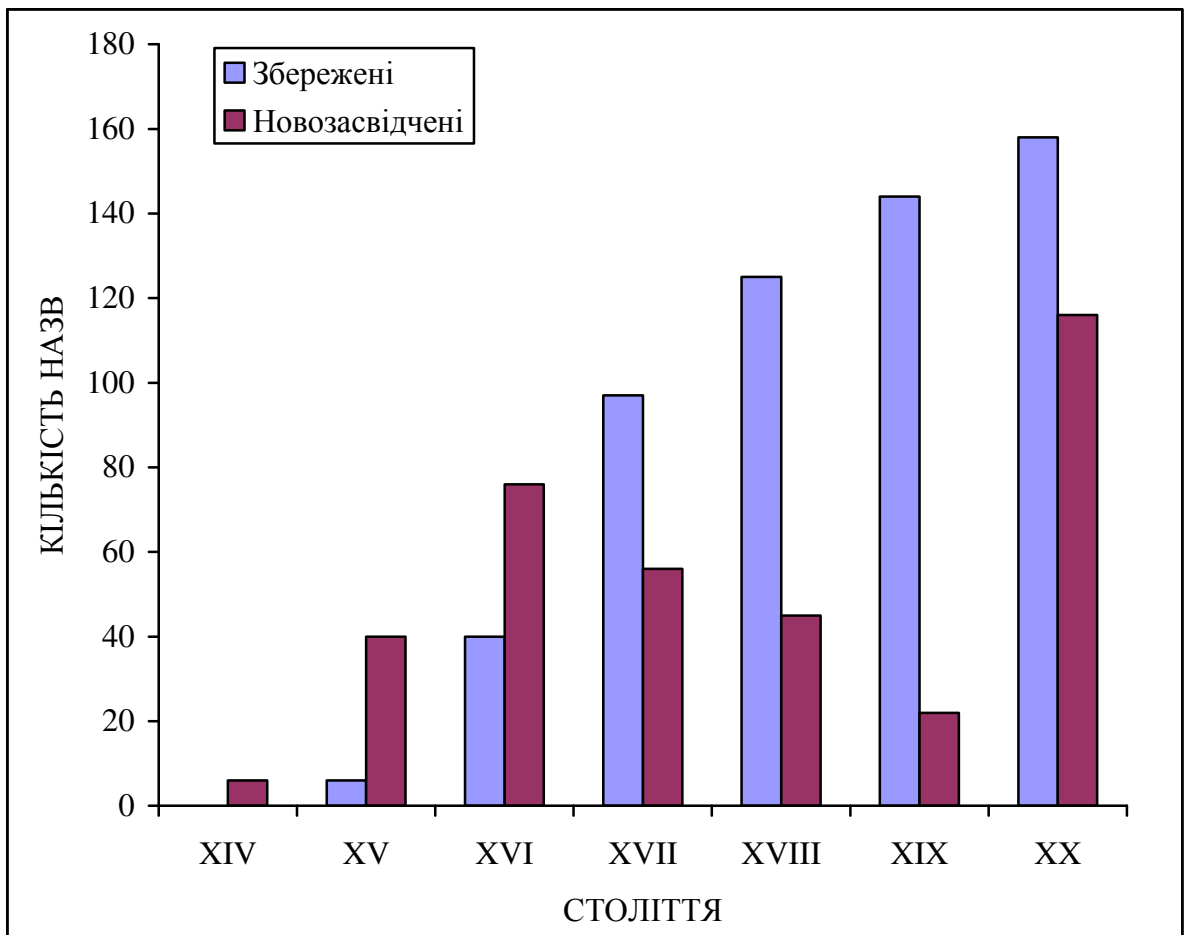
земля, LWR II: 108) – *Lubiana* (1890, Щирецький п-т, Львівське староство, SORG: 308); *Hurczeczani* 1518 (Кам'янецький п-т, АЮЗР VIII: 43) – *Горчична* від XVIII ст. і тепер (Крикун: 447); *Kapustiany* (1604, Тр, Язловецький п-т, Крикун: 408) – *Капустинці* від XVIII ст. і тепер; 2) позамовними: – формальне перейменування населеного пункту: *Krzywczany* (1604, Вн, Крикун: 472), тепер с. *Бернашівка*; *Требушани* (1969, ІМСУ Зк: 526), тепер с. *Ділове* (1986, Укр АТП: 105); – зникнення об'єкта номінації: *Климани* (1986 – об'єднано із с.Лагодівка Хорольського р-ну, Пл, Укр АТУ: 464); *Горяни* (1986 – включено у смугу м. Ужгорода (Зк, Укр АТУ: 460); *Retczany* (1622, Летичівський п-т, Крикун: 463), тепер не існує.

Так, із 46 назв поселень на **-ани (-яни)** XV ст. у XVI ст. перейшло лише 40, а 6 назв зникло; у XVII ст. перейшло 97 ойконімів, а 19 зникло; з XVII у XVIII ст. перейшло 125 назв, зникло – 28 (найвищий показник кількості зниклих назв за усі століття), у XVIII ст. занепало 26 ойконімів, у XIX ст. – 8 назв. Збільшення кількості зниклих ойконімів тривало з XV до XVII ст., проте, з огляду на швидке зростання кількості новозасвідчених і збережених назв у той проміжок часу, воно майже не вплинуло на тенденцію до постійного зростання загальної кількості ойконімів.

Порівнюючи дані статистики за весь досліджуваний період, спостерігаємо непропорційність кількості збережених та новозасвідчених назв (див. Діаграму 3). Протягом XIV–XVI ст. новоутворені ойконіми за кількістю переважають збережені, а з XVII по XX ст. новозасвідчені назви значно йдуть на спад стосовно тих, що перейшли з попередніх століть. Це явище простежуємо аж до XX ст., у якому відбувається відносне вирівнювання тих та інших ойконімів.

Діаграма 3

Кількість збережених і новозасвідчених ойконімів на -ани (-яни)

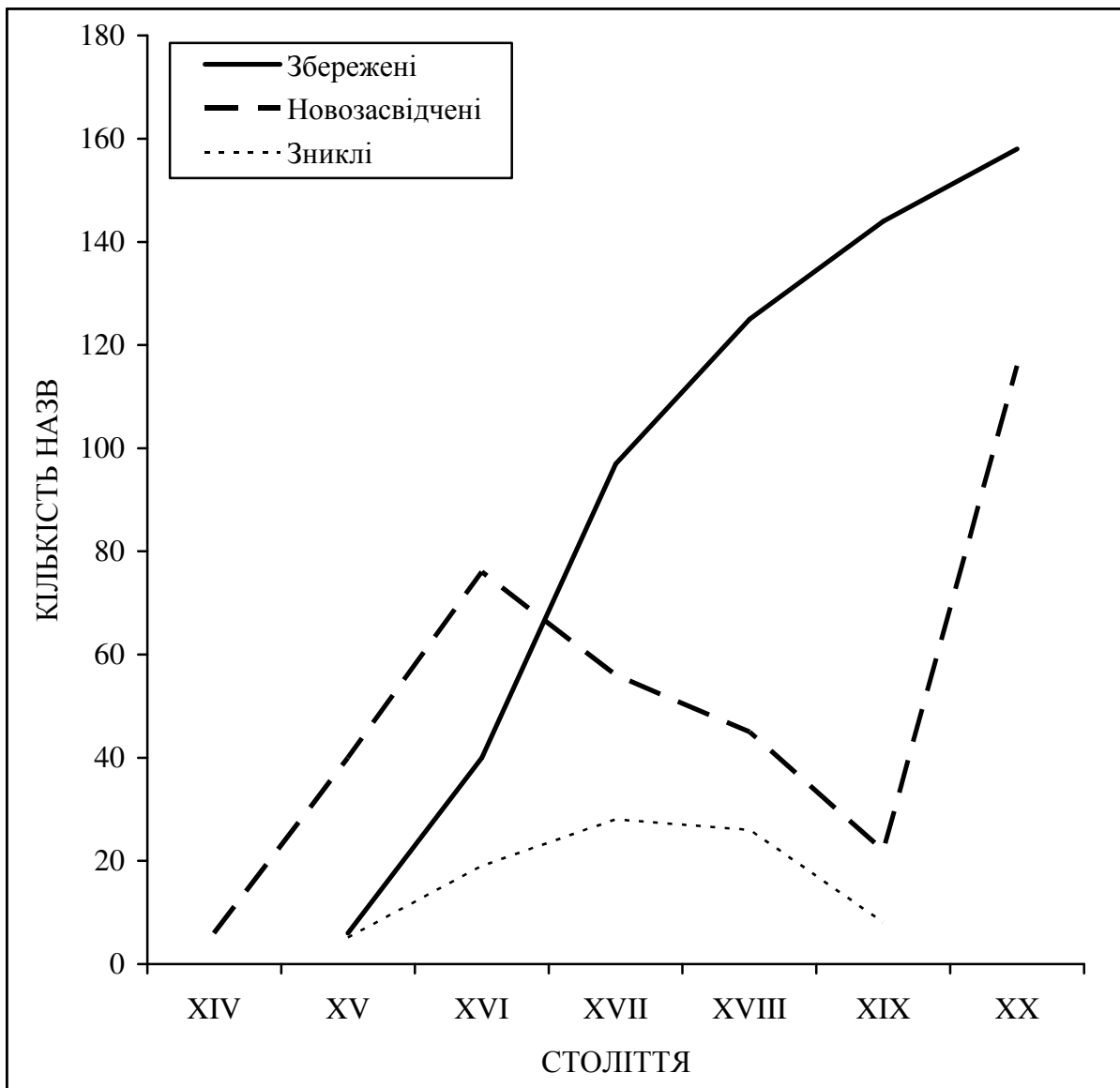

На основі даних Таблиці 2 створено Діаграму 4, за допомогою якої можна простежити динаміку збережених, новозасвідчених і зниклих ойконімів на **-ани (-яни)**. Крива кількості зниклих назв постає низхідною, криві новозасвідчених і збережених назв за напрямком мають однакову конфігурацію – висхідну. Занепад назв збільшується з проникненням у глибину століть і зменшується у напрямку до пізнішого відрізка часу.

Виходячи з даних діаграми, можна стверджувати, що стрімке збільшення новозасвідчених ойконімів у XX ст. – періоді їх найбільшого вияву – спричинило різке збільшення загальної кількості назв, хоча крива збережених назв ішла у висхідному напрямку, а крива зниклих – по низхідній лінії.

Діаграма 4

Загальна динаміка збережених, новозасвідчених і зниклих ойконімів на -ани (-яни)

Варто визначити, як розвивалися ойконіми цієї моделі в інших слов'янських топонімічних системах. Адже, „зіставляючи між собою топонімікони споріднених мов, дослідник може проникнути в глибини історії, а вивчаючи архаїчні елементи топоніміконів живих мов [...], може побачити шляхи розвитку топонімії від сивої давнини до бурхливої сучасності”⁴.

Щодо статистики ойконімів на **-ани (-яни)** на інших слов'янських територіях маємо такі висновки вчених. Д. Подлявська за XII–XX ст. зафіксувала 226 топонімів на **-any** на теренах Польщі, з них на сучасному етапі (XIX–XX ст.) – 199 назв⁵. Кількість чеських географічних назв цієї моделі становить у наш час близько двохсот одиниць⁶. Стосовно лужицьких назв, то Е. Ейхлер розглянув близько 75 давньолужицьких назв поселень на **-'ane**⁷. На

території Хорватії цей тип назв представляють 60 топонімів, причому переважно ойконімів⁸. У білоруській топонімії дослідники фіксують понад 600 назв поселень на **-ани/-яны** (типу *Горяны, Озераны*) і 82 топоніми з формантами **-ане/-яне** і **-ата/-ята** (типу *Дорогляне, Ильяне*)⁹.

Отже, у загальнослов'янському ономастичному контексті українські географічні назви на **-ани (-яни)** постають чи не найпродуктивнішими (поряд із білоруськими). Такий їх розвиток можна пояснити тим, що саме українська топонімія успадкувала цю словотвірну модель безпосередньо від східнослов'янських етронімів, які виступали на теренах України у ранній період історії.

Хронологія назв. Встановлення відносного часу появи і функціонування ареалу географічних назв у межах однієї моделі є одним із основних питань дослідження топонімії.

Словотвірна модель назв на **-ани (-яни)** дуже давня. Перші фіксації назв цього типу, а саме етронімів, учені хронологізують IX ст. Стосовно цього Й.Доманський констатує: „Суфікс **-’anie** у польській мові засвідчений уже географом Баварським, який у другій половині IX ст. записав такі польські племінні назви, як *вісляни, слензяни, дідошани*”¹⁰. Етроніми з формантом **-ани (-яни)** зафіксовані у початкових розділах „Літопису руського”, у яких ідеться про події I тис. н. е.: *бужани, деревляни, волиняни* (Літоп. Руськ.: 2–12). Тож можна твердити, що назви цієї моделі з’явилися у давній період розвитку суспільства, коли вони були етронімами, означали племінні групи людей, які заселяли певні території.

На давність географічних назв на **-ани (-яни)** вказують особливості розвитку форманта **-ани (-яни)** < ***-jane** як онімного елемента та формування його значення. Прототип слов'янського форманта ***-jane** < ***-janino-/ *-enino-** – його первісний елемент ***-n-** – за результатами попереднього аналізу сягає індоєвропейської епохи¹¹. Як свідчать проведені дослідження, суфікс ***-jane** – продуктивний формант праслов'янської доби, за допомогою якого утворювалися назви мешканців певних територій, назви племен, катойконіми.

На окрему увагу заслуговують композитні топооснови, засвідчені у відантропонічних назвах на **-ани (-яни)**. Час утворення композит на слов'янській території, на думку вчених, припадає на останні століття до нашої ери, а їх продуктивність – до першої половини I тис. н. е.¹² В ойконімах на **-ани (-яни)** двочленних основ майже немає, тож продуктивний розвиток цих географічних назв проходив тоді, коли композитні утворення вже відмирили – починаючи з другої половини I тис. н. е.

Іншим критерієм встановлення хронології відантропонічних назв на **-ани (-яни)** може бути час прийняття слов'янами християнства, яке разом із державною релігією принесло на Київську Русь християнські імена. Нова доба в онімній номінації за релігійними мотивами настала після прийняття християнства в Київській Русі, хоч остаточно язичницький чинник був здоланий лише в XIV ст., принаймні в системі української антропонімії¹³. Тож фіксації ойконімів на **-ани (-яни)** з іменами неслов'янського походження починаються від XV і тривають до XIX–XX ст., що може свідчити про порівняно пізнє поширення цих онімів і їх пізню продуктивність.

На теренах України перші назви поселень на **-ани (-яни)** з'явилися, вірогідно, у X–XIV ст., але не менш як за століття до їх фіксації у пам'ятках слов'янської писемності. За результатами статистичних підрахунків, у XV ст. кількість засвідчених українських ойконімів на **-ани (-яни)** зросла більш ніж у сім разів порівняно з XIV ст. Таке різке зростання назв пов'язане зі збільшенням кількості джерел, тож розвиток ойконімів почався до появи порівняно вичерпної документальної бази. У пам'ятках XV–XVI ст. українські географічні назви на **-ани (-яни)** становили доволі сформовану топонімійну модель, значно поширену на українських просторах (Волинь, Галичина, Буковина).

На інших слов'янських територіях ойконіми на **-ани (-яни)** фіксуються дещо раніше. За свідченнями науковців, польські назви на **-ану** з'явилися у документальних джерелах наприкінці XII ст.¹⁴ Так, Й. Доманський відносить їх виникнення до періоду раннього середньовіччя¹⁵. Хорватські оніми цієї

моделі зафіксовані у пам'ятках від XI ст.¹⁶. Чеські назви на **-any** мовознавці теж зараховують до давніх утворень, бо найдавніші їх записи містять джерела XI ст.¹⁷. Що стосується лужицьких назв цього типу, то Е. Ейхлер пов'язує їх виникнення з періодом VI–IX ст., які „є першими сторіччями після заселення території слов'янами”. Топоніми на **-jane**, на думку вченого, відображають тип назв, характерний для областей давніх поселень¹⁸. Стосовно білоруських назв, то маємо лише висновки дослідників, що суфікс **-аны (-яны)** був продуктивним у XVIII–XIX ст.¹⁹, хоч пам'ятки його фіксують на теренах Білорусії вже у XIV ст.: *Любошаны*, 1387 (Грамоти XIV: 75). Значного поширення він набуває з XVI ст.: *Боровляне*, 1501 (АЗР I: 284), *Вешвяне*, 1557 (Пам II: 527), *Болочане*, 1559 (Ревизия: 142), *Дрыжане*, *Баландичане*, 1559 (Ревизия: 12).

Розвиток ойконімів на **-ани (-яни)** відбувався у ранню епоху (X–XIV ст.) ще до появи вичерпної документальної бази. Протягом X–XX ст. простежуємо тенденцію до постійного, хоч і досить нерівномірного, зростання кількості географічних назв. Стрімке зростання кількості ойконімів відбувалося у два етапи, перший з яких (XV–XVI ст.) був зумовлений, вірогідно, високою продуктивністю топонімного форманта **-ани (-яни)** у його первісному значенні „позначення груп людей за їх місцем проживання, походження чи іншою ознакою”, другий (XX ст.) – пояснюємо втратою його первісного значення і формальним уживанням форманта в ойконімах цієї моделі. Незначний занепад назв майже не позначився на загальній тенденції до постійного їх зростання.

Ойконімний формант **-ани (-яни)**, будучи архаїчним, залишався продуктивним протягом усього періоду свого розвитку, і до останнього періоду розвитку топонімійної системи він є активним учасником номінації географічних об'єктів.

У загальнослов'янському ономастичному контексті українські географічні назви на **-ани (-яни)** постають чи не найпродуктивнішими (поряд із білоруськими). Такий розвиток можна пояснити тим, що саме українські ойконіми успадкували цю словотвірну модель безпосередньо від

східнослов'янських етнонімів, які виникли на теренах України у ранній період історії.

Перші назви поселень на **-ани (-яни)** з'явилися на українській території, очевидно, у X–XIV ст., але не менш як за століття до появи обширної документальної бази. У пам'ятках XV–XVI ст. українські географічні назви на **-ани (-яни)** представлені як сформована ойконімна модель, значно поширена на українських просторах. Узагальнюючи ці відомості, можна припустити, що зародження назв на **-ани (-яни) < *-jane** відбулося у VI–IX ст. і продовжило свій розвиток у X–XIV ст.

-
- ¹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на -ичі. К., 1981. С. 116.
 - ² Подольская Н. В. Методы и приемы исследования ономастического материала // Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. М., 1986. С. 180–235.
 - ³ Купчинський О. А. Зазнач. праця. С. 116.
 - ⁴ Горпинич В. А. Праславянские реликты в восточнославянских языках // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах / Ред. кол. В. О. Горпинич, І. М. Железняк, О. П. Карпенко, В. В. Німчук. К., 1986. С. 59–64.
 - ⁵ Podlawska D. Nazwy etniczne z sufiksami -any i -ice na terenie Polski // Onomastica. Roczn. XVII. Zesz. I–II. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972. – S. 65–82.
 - ⁶ Spal J. K výkladu místních jmén na -any // Naše řeč. R. XXXVIII. № 9–10. Praha, 1955. S. 274–280.
 - ⁷ Eichler E. Zur Deutung und Verbreitung der altsorbischen Wohnernamen auf -jane // Slavia. 1962. S. 348–377.
 - ⁸ Barac-Grum V. Motiviranost toponomastičkih osnova tvorenih sufiksom -ane // Втора югословенска ономастичка конференција. Скопје, 6–9 окт., 1977 г. Скопје, 1980. С. 27–31.
 - ⁹ Жучкевич В. А. Топонимика Белоруссии. Минск, 1968. С. 57–65.
 - ¹⁰ Domański J. Śląskie nazwy miejscowe na -'anie (→ -'any) // Onomastica. Roczn. XIV. Zesz. I–II. – Wrocław, 1969. – S. 5–25.
 - ¹¹ Царалунга І. Б. До історії форманта -ани (-яни) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 34. Част. II. Львів, 2004. С. 198–203.
 - ¹² Купчинський О. А. Зазнач. праця. С. 134.

- ¹³ Лучик В. В. Становлення пропріальної лексики України у зв'язку з розвитком релігійних вірувань // *Studia slovakistica*. 3: Магічне світло імені / Упор. і відп. ред. С. М. Медвідь-Пахомова. Ужгород, 2003. С. 138–144.
- ¹⁴ Domański J. Зазнач. праця. S. 20; Podlawska D. Зазнач. праця. S. 74.
- ¹⁵ Domański J. Зазнач. праця. S. 21.
- ¹⁶ Barac-Grum V. Зазнач. праця. S. 27.
- ¹⁷ Spal J. Зазнач. праця. S. 274.
- ¹⁸ Eichler E. Зазнач. праця. S. 351.
- ¹⁹ Жучкевич В. А. Зазнач. праця. С. 57.

Скорочення

АЗР	Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. I–IV. СПб., 1846–1851.
АЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Ч. I–VIII. К., 1859–1914.
Грамоти XIV	Грамоти XIV ст./ Упор. М. М. Пешак. К, 1974.
ІМСУ Зк	Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. К., 1970.
ИСПЕ	Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I: Каменецкий уезд. Каменец-Подольский, 1895.
Крикун	Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // <i>Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції</i> . Львів, 2002. Т. ССXLIII. С. 374–521.
Літоп. Руськ.	Літопис руський. За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець, відп. ред. О.В. Мишанич. К., 1989.
Пам	Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. I–IV. СПб., 1848–1859.
Ревизия	Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском, составленная ... Г. В. Воловичем в 1559 году. Вильно, 1867.
СГН Укр	Горпинич В. О. Словник географічних назв України. К., 2001.
Укр АТП	Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1947.
Укр АТУ	Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. Українська РСР. К., 1987.
LWR	Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. Cz. I–III. Wrocław, 1970–1976.
SORG	Spezial orts repertorium von Galizien. Wien, 1893.
ЇД	Źródła dziejowe. Warszawa, 1876–1897. Т. I–XXII.